

Başvuru: 01.12.2020

Kabul: 07.12.2020

Atıf: Gençoğlu, Aylin Yonca. "Kapitalizme Teorik Yaklaşımlar: Kapitalist Ekonomik Sistemin Temel Nitelikleri Üzerinden Karşılaştırmalı Bir Analiz". *Temaşa Felsefe Dergisi* 14 (2020): 237-256.

Kapitalizme Teorik Yaklaşımlar: Kapitalist Ekonomik Sistemin Temel Nitelikleri Üzerinden Karşılaştırmalı Bir Analiz¹

Aylin Yonca Gençoğlu²

ORCID: 0000-0002-6879-878X

Öz

16. yüzyılın ikinci yarısında sömürgecilik faaliyetlerinin beraberinde getirdiği sermaye birikimi kapitalizm adıyla anılacak olan yepyeni bir ekonomik sistemin doğuşuna kaynaklık etmiştir. Kapitalizm Batı Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Ancak kısa süre içinde tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Kapitalizmin değişmeyen nitelikleri yoğun sermaye birikimi ve kâr arayışı, yeni uluslararası pazarların, teknolojilerin, ürünlerin ve üretim örgütlenmelerinin inşası, bu süreçlerin yol açtığı kaygan ve belirsiz ekonomik zemin, görece güçlü devletlerin varlığı ve beşeri sermayedir. Bu makale kapitalizmin klasik teorisyenleri olan Adam Smith, David Ricardo ve Karl Marx ile günümüzün en önemli teorisyenlerinden olan Immanuel Wallerstein'in kapitalizm teorilerinin, kapitalizmin doğuşundan bu yana değişmeyen temel nitelikleri üzerinden karşılaştırmalı bir analizini konu edinmektedir. Adam Smith kapitalizm teorisinin temelinde değişmez bir insan doğasını, yani *homoeconomicus*'u koyar ve kapitalizmi emek değer teorisi üzerinden açıklar. Benzer bir bakış açısını David Ricardo da benimser. Ancak onun emek değer teorisinde kâr oranlarındaki düşme eğilimi kaçınılmaz olarak kapitalizmin sonunu getirecektir. Marx da kapitalist toplumları kendi emek değer teorisi üzerinden analiz eder. Ancak *homoeconomicus*'un yerine emeğin ve insanın toplumsallığını ve tarihselliğini koyar. Emek ve sermaye arasındaki uzlaşmaz çelişki kapitalizmin sonunu getirecektir. Wallerstein'a göre ise kapitalizmi kapitalizm yapan olgular sermaye ve kârdır. Kapitalizm, sermayenin uluslararası ekonomik ilişkiler aracılığıyla çevre ülkelerden merkeze aktarılması temelinde işler. Adam Smith'e göre sermaye birikiminin ve refahın sınırsız zenginleşmesi mümkündür. Ancak diğer üç teorisyen açısından kapitalizmin geleceği karanlıktır.

Anahtar Kelimeler: Kapitalizm, Kapitalizm Teorileri, Sermaye Birikimi, Kâr, Küresel Ekonomi.

Theoretical Approaches to Capitalism: A Comparative Analysis Based on the Basic Features of the Capitalist Economic System

Abstract

In the second half of the 16th century, the capital accumulation brought about by colonialism activities has been the source of the emergence of a brand-new economic system to be called capitalism. It has been emerged in Western Europe. However in a short time it affected the whole world. The constant qualities of capitalism are intense capital accumulation and profit seeking, the construction of new international markets, technologies, products and production organizations, the slippery and uncertain economic ground caused by these processes, the existence of relatively strong states and human capital. This article is about a comparative analysis of the capitalism theories of Adam Smith, David Ricardo and Karl Marx the classic theorists of capitalism and by Immanuel Wallerstein one of the most important theorists of today, through the basic characteristics that have not changed since the emerging of capitalism. Adam Smith puts an immutable human nature namely the *homoeconomicus* to the basis of his theory of capitalism and he explains capitalism through the theory of labor value. David Ricardo also accepts a similar point of view. But the tendency to fall in profit rates will inevitably bring the end of capitalism in his theory of labor value. Marx also analyzes capitalist societies through his own theory of labor value. But he prefers labor and the sociality and historicity of man instead of *homoeconomicus*. The irreconcilable contradiction between labor and capital will bring about the end of capitalism. According to Wallerstein, the facts that make capitalism are capital and profit. Capitalism operates on the basis of the transfer of capital from peripheral countries to the center through international economic relations. According to Adam Smith, unlimited enrichment of capital accumulation and wealth is possible. But for the other three theorists the future of capitalism is dark.

Key Words: Capitalism, Theories of Capitalism, Capital Accumulation, Profit, Global Economy.

¹ Bu metin yazarın imzasını taşıyan ve 2012 yılında İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde (Malatya) savunulmuş olan 'Kapitalizm, Kayseri Ekonomisi ve İşadamları' başlıklı yayımlanmamış doktora tezinden çıkarılmıştır.

² Doktor Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. agencoglu@erciyes.edu.tr

Giriş

Kapitalizm, en basit şekliyle büyük oranda kâr elde etmek amacıyla üretime, mal ve hizmetlerin değişimine yönelik, özel mülkiyete ve sermaye kullanımına dayanan bir ekonomik sistem olarak tanımlanabilir. Ancak kapitalizm aynı zamanda çok daha karmaşık süreçleri de içeren, toplumsal yaşamın her alanına nüfuz eden ve onlara karakterini veren bir sistemdir. 16. yüzyılın ikinci yarısında Batı Avrupa'ya sömürgecilik yoluyla akan sermaye birikimi sonucunda ortaya çıkan kapitalizm, kısa sürede tüm dünyada hâkimiyetini ilan etmiştir. Yüzyıllar boyunca hem kendisi dönüşmüş hem de diğer toplumsal süreçleri dönüşüme uğratmıştır. Daha önce var olmayan üretim, dolaşım ve dağıtım süreçlerini yeniden inşa etmiş, yeni teknolojilerin gelişiminin motoru olmuş, toplumsal hayatın her alanını hızlı ve köklü bir dönüşüme uğratmıştır. Yüzyıllar süren tarihi boyunca yeni düşünce biçimlerini, yaşam tarzlarını ve iktisadi ilişkileri üretmeyi sürdürmüş, kendisini her seferinde yeniden ve yeniden dönüştürmüştür. Zaman içinde iktisadi koşullar toplumsal süreçler farklı biçim ve evrelerle anılsa da ekonomik sistemin adı her zaman kapitalizm olarak kalmıştır.

Bu makale kapitalizmin klasik teorisyenleri olan Adam Smith, David Ricardo ve Karl Marx ile günümüzün en önemli teorisyenlerinden Immanuel Wallerstein'in kapitalizm teorilerinin, kapitalizmin doğuşundan bu yana değişmeyen temel nitelikleri üzerinden karşılaştırmalı bir analizini konu edinmektedir. Söz konusu teorisyenlerin her biri kapitalizmin doğasını anlamak ve açıklamak üzere onun farklı özelliklerini merkeze alan bütünsel teorik bakış açıları geliştirmişlerdir. Klasik iktisat düşüncesinin temsilcileri olan Smith ve Ricardo, kapitalist ekonomik sistemi *homoeconomicus* adını verdikleri bir insan varsayımı üzerinden açıklamışlardır. Kendi çıkarı peşinde rasyonel olarak hareket eden bu insan varsayımı üzerinden kapitalizmin genel geçer kural ve işleyiş mekanizmalarını ortaya koymuşlardır. Onların ardından gelen Marx yine onların kullandığı kavramlar çerçevesinde klasik iktisadın bir eleştirisini yapmış ve bu eleştirinin temelini *homoeconomicus*'un reddini koymuştur. Buğra'ya göre³ Marx, *homoeconomicus*'un yerine çıkarları peşinde koşan sınıfları koymuştur. Wallerstein ise kapitalizmin küresel niteliğini merkeze alarak onu bir dünya sistemi olarak açıklamaya çalışmıştır.

Smith '*Ulusların Zenginliği*'nde mal mevcudu adı altında sermayenin işleyişinin genel kanunlarını ortaya koymuş, sınırsız bir zenginleşmenin ve refah artışının müjdesini vermiştir. Ricardo, '*Ekonomi Politilin ve Vergilendirmenin İlkeleri*'nde ekonominin tunç kanunundan hareketle kapitalizmin karanlık geleceğini resmetmiştir. Marx'a göre kapitalizm, kişileşmiş sermaye olan kapitalistin emeği artı değer üretmeye zorladığı ve bu artı değere el koyduğu bir sömürü sistemidir. Wallerstein'a göre ise kapitalizm, kapitalistler ile kapitalist olmayanlar arasında bölünmüş bir dünyada, birinden diğerine akan sermayenin sınırsız birikimine dayalı küresel ekonomik süreçlerle karakterize olur.

Ancak ele alınan teorisyenlerin her birinin kapitalizme ilişkin görüşlerinde farklılıklar kadar ortak noktaların olduğu da bir gerçektir. Tarih boyunca farklı disiplinlerden gelen pek çok teorisyen, kapitalizmin bu ortak noktalarına az ya da çok değinmiştir. Her kapitalizm teorisinde söz konusu teorileri geliştiren teorisyenler, kapitalizmin temel niteliklerinden bir veya birkaçına daha büyük bir önem atfetmiş ve bunların ayrıntılı bir analizini gerçekleştirmiştir. Makalede kullanılan kapitalizmin temel nitelikleri pek çok kapitalizm teorisinin ayrıntılı okumasından ve incelenmesinden hareketle sistematize edilmiştir. Kapitalizmin temel niteliklerinin belirlenmesinde Adam Smith, David Ricardo, Werner Sombart, Max Weber, Joseph Schumpeter, Fernand

³ Ayşe Buğra, *İktisatçılar ve İnsanlar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 113.; Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 30.

Braudel, Immanuel Wallerstein gibi teorisyenlerin temel metinleri kullanılmıştır. Yapılan ayrıntılı okuma ve analizler neticesinde kapitalizmin değişmeyen temel niteliklerine yönelik özgün bir kavramsal çerçeve oluşturulmuştur. Bu kavramsal çerçeveye göre kapitalizmin altı temel niteliği bulunmaktadır.

1. Yoğun bir sermaye birikimi ile bunun sonucunda ortaya çıkan sürekli büyüme ve kâr arttırma zorunluluğu
2. Kâr arttırma ve büyüme zorunluluğunun getirdiği pazar arayışı
3. Pazar arayışı nedeniyle uluslararası ekonomik ilişkilere girme mecburiyeti ile buna destek verecek güçlü bir devletin varlığı
4. Sürekli krizlerin yaşandığı belirsiz ve kaygan ekonomik zeminde ayakta kalma çabası
5. Bu çabanın getirdiği üretim, teknoloji ve ekonomik örgütlenmede sürekli bir yenilik yaratma gereği
6. Bu gerekliliği yerine getirebilecek niteliklere sahip insan kaynağı

Kapitalist ekonomik sistem, sermaye birikiminin sürekliliğini sağlamak üzere ortaya çıkan kâr oranlarını arttırma ve ekonomik büyüme zorunluluğu nedeniyle birbiriyle iç içe işleyen döngüsel iktisadi süreç ve etkileşim örüntüleri üretir. Bu süreçte sermaye birikimi bir zorunluluktur. Aksi takdirde yok olmak kaçınılmazdır. Bu durum, ekonomik aktörlerin sürekli olarak yeni pazar arayışı içine girmelerine yol açar. Yeni pazarlar bulma çabası pazarları mekân olarak genişletir. Ancak bu yeterli değildir. Daha önce var olamayan ihtiyaçları üreterek ya da ekonomik faaliyetin bir unsuru haline gelmemiş ihtiyaçları ekonomiye dahil ederek yeni pazarların üretilmesi gerekir. Böylece ekonomik faaliyetler daha önce olmadığı kadar küresel bir boyut kazanır, yenilik üretimini, ekonomik değişim süreçlerini her seferinde daha da hızlandırır. Hızlanan değişim ekonomik sistemde belirsizliklerin artması ve krizlerle kendisini gösterir. Sermaye birikimi ve kâr hedefi kapitalizmin kaygan ve belirsiz ekonomik zeminini üretir. Bu zeminde ayakta kalmak yeni pazar ve yenilik üretme arayışlarının katlanarak artmasına neden olur. Bu süreç, her seferinde daha kaygan ve belirsiz bir ekonomik zeminin üretilmesi ile sonuçlanır.

Makale, yukarıda ortaya konulmaya çalışılan kavramsal çerçeveden hareketle Smith, Ricardo, Marx ve Wallerstein'in kapitalizm teorilerini karşılaştırmalı bir analize tabi tutmaktadır. Bu bağlamda makalede öncelikle bir ekonomik sistem olarak kapitalizmin temel nitelikleri, doğası ve sömürgecilikle ilişkisi hakkında bilgilere yer verilecek ardından her bir teorisyenin teorik yaklaşımlarının kapitalizmin temel niteliklerini nasıl ve hangi kavramsal çerçevelerden hareketle açıkladıkları analiz edilmeye çalışılacaktır.

1. Kapitalist Ekonomik Sistemin Doğası ve Sömürgecilik

Kapitalizmin başlangıcından günümüze kadar devam eden yaklaşık beş yüzyıllık süre içinde gerek kapitalizm gerekse toplumsal yapılar daha öncesinde görülmemiş boyutta ve hızda bir değişmeye konu olmuşlardır. Kapitalizm, Amerika'nın keşfi ve sömürgecilik hareketlerinin neticesinde doğmuştur. Sömürgecilik zaman içinde sömürgeci ülkelerle sömürgeler ve dünyanın geri kalanı arasında giderek genişleyen ve biçim değiştiren uluslararası ticari faaliyetleri doğurmuştur. Böylece kapitalizmin ilk aşaması olan ticari kapitalizm dönemi başlamıştır. 18. yüzyıl sonunda ticari kapitalizm dönemi kapanmış ve yerini sanayi kapitalizm dönemine bırakmıştır. Bugüne gelindiğinde sanayi kapitalizminin yerini sanayi sonrası kapitalizm almış ve sermaye birikiminin kaynağı yeni bilgi, tasarım ve teknoloji üretimi haline gelmiştir. Ancak hangi sıfatla anılırsa anılsın kapitalizm için uluslararası ticaret her zaman bir can damarı olmuştur.

Kapitalizmin “gerek koşulu”nun tarihte görülmemiş bir sermaye yoğunlaşması olduğu düşüncesinde tüm kapitalizm teorisyenleri fikir birliği içindedir. Kapitalizm, yoğun bir sermaye birikiminin bir şekilde gerçekleşmesi durumunda, onu arttırmak üzere kâr arayışının zorunlu hale gelmesi sonucunda ortaya çıkan bir ekonomik sistemdir. Bu nedenle kapitalizmin temel ilkesi büyüme-dir.

Temel ilkesi sürekli yeni kâr fırsatlarını kollayarak sermaye birikimini arttırmak ve büyüme olan bu ekonomik sistemde hızlı değişme kaçınılmazdır. Hızlı değişimin beraberinde getirdiği kaygan ve belirsiz ekonomik zemin, kapitalizmin ana ve değişmez niteliklerinden bir diğerini oluşturur. Belirsizlik ve krizlerle başa çıkabilmenin koşulları da her seferinde yeniden değişir. Bazen acımasız bir rekabet bazen yoğun iş birliği güçlü kalmanın koşulu olur. Bu nedenle kapitalizmi liberal bir rekabet alanı olarak görmek mümkün değildir. Aksine kapitalizmin belirsizlikleri ve krizleri, rekabetin yerine tekeli üretim ve ticaret süreçlerini, liberal ekonominin ilkelerinin yerine sosyalist ekonomi politikalarının ilkelerini gerektirebilir. Nitekim İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan sosyalist ekonomiler ve Keynesyen ekonomi politikaları bu durumun en çarpıcı örneklerini oluşturur. Yani kapitalizmin belirsizlik ve kriz dönemleri, birbiriyle zıtlık içinde olabilen yeni üretim ve örgütlenme biçimlerini, ekonomi politikalarını beraberinde getirme potansiyelini her zaman içinde taşımaktadır.

Smith'ten günümüze kapitalist ekonomik sistemle bir şekilde yolları kesişen her teorisyen, sermaye birikimini kapitalizmin gerek şartlarından biri olarak kabul etmiştir. Kapitalist bir ekonomik sistemin, kapitalist bir işletmenin ve bir kapitalistin var olabilmesi ancak belli bir sermaye birikimi ile mümkündür. Bir malın sermaye olarak adlandırılabilmesi ancak bu malın tüketim için değil üretim için yok edilmek üzere değil, çoğaltılmak üzere kullanılmasına bağlıdır. Sermayenin büyümesi için de üretilenin satılacağı pazarlar gerekir. Kapitalizm bu nedenle geçime yönelik bir ekonomi olarak tanımlanmaz. Onun piyasa ekonomisi olarak nitelendirilmesinin kökeninde yatan özelliği, ekonomik faaliyetin pazar için yapılmasıdır. Zira kapitalizmde ekonomik faaliyet kâr ve sermaye üretimi temelinde gerçekleştirilir. Nitekim sermaye, üretilmiş üretim imkânlarının stoku olarak tanımlandığında⁴, kapitalist ekonomik faaliyetin diğer nitelikleri için sermaye birikiminin ne derece önemli ve öncül bir role sahip olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Her türlü ekonomik faaliyetin kaynağı bir mal mübadelesidir. Mübadelenin gerçekleşmesi için arz kadar talep de gereklidir. Talebin oluşması ve arzın gerçekleşebilmesi ise ancak talebe ve arza konu olan mal ve hizmetlerin varlığına bağlıdır ki bu, belli bir sermaye birikimi yani üretilmiş üretim imkânları stoku ile mümkündür. Sermaye birikimi aynı zamanda genişleyen bir pazar anlamına da gelmektedir. Bu pazarlara ulaşabilme imkânı ve üretimi gerçekleştirmek için gerekli sermaye birikiminin mevcudiyetiyle birlikte kapitalist ilişkiler hızla gelişmeye başlayacaktır. Burada önemli olan kapitalist nitelikte bir ortamın varlığıdır; belli düzeyde genel bir sermaye birikiminin, pazarların ve bu pazarlara ulaşabilme imkânının, kâr arttırma zorunluluğunun olduğu bir sosyoekonomik zeminde girişimciler için geniş bir hareket alanı ortaya çıkmaktadır. Bu hareket alanının varlığı nedeniyle belli bir girişimcinin elinde mutlaka çok büyük miktarlarda bir sermayenin olması da zorunlu değildir. Önemli olan sosyoekonomik yapı içerisinde belli bir birikimin sağlanmış olmasıdır.

⁴ Joseph A. Schumpeter, *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*, çev. Tunay Akoğlu (Ankara: Varlık Yayınevi, 1966), 38.

Bu durum kapitalizmin her dönemi için geçerliliğini korumuştur. Schumpeter⁵, 17. ve 18. yüzyılın fabrikalarının çok büyük sermayelere ihtiyaç duyulmadan sıradan insanların çabalarıyla kurulmuş hangarlar olduğunu, bu fabrikaların kurulması için bir miktar tasarruf ve zekânın yeterli olduğunu ifade etmektedir. Bugün yeni bir fikir veya bilgi, az bir sermaye ile çok büyük ekonomik başarılar getirebilmektedir. Ancak az bir sermaye ve zekânın harekete geçireceği girişimci, kapitalist bir ekonomik sistemin yokluğunda hiçbir şey ifade etmeyecek ve belki de hiç ortaya çıkmayacaktır.

Batı Avrupa'da feodaliteden kapitalizme geçiş süreci genellikle, sömürgecilik işin içine katılmadan Avrupa'nın içsel dinamiklerine ve tarım reformuna dayalı olarak açıklanmaktadır. Sömürgecilik ve ona bağlı zenginleşme ihmal edilmemesi gereken, fakat tali bir faktör olarak kabul edilmektedir. Huberman⁶, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla* adlı çalışmasında zenginliğin tek kaynağının toprak olduğu, ticaretin yok denecek kadar az gerçekleştiği, paraya dayalı bir ekonominin görülmediği feodal Avrupa'da 11. yüzyılda ortaya çıkan ticari gelişme sonucu yaşanan değişimi anlatmaktadır. Bu gelişmenin temelinde Haçlı Seferleri'nin var olduğunu kabul etmekle birlikte seferlerin etkisini iki sebebe bağlamaktadır. Birincisi orduların ihtiyaç duyduğu maddelerin sağlanma zorunluluğunun ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak tüccarları yaratmasıdır. İkincisi ise doğudaki zenginliklerin onları görenlerde yarattığı tüketim açlığının sonucunda talep edilen malların yarattığı pazardır. Oysa Haçlı Seferleri Batı Avrupa'nın giriştiği ilk sömürgecilik hareketidir ve 11. yüzyılda yaşanan ekonomik gelişmenin kaynağında dini temellere dayanan bu seferlerin dolaylı sonuçları yatmaz. Haçlı seferleri, ekonomik güdülere dayalı olarak ortaya çıkmış ve Avrupa'ya işgal edilen toprakların yağmalanması ve sömürülmesi sonucu büyük bir zenginlik getirmiştir. Seferlere katılan din adamları ise bu zenginlik ve gelişmenin ortaya çıkmasında uluslararası bankacılar olarak katkıda bulunmuşlardır.⁷

Huberman⁸, Haçlı seferleri sırasında doğudan gelen servetin tüccar ve bankerlerin ellerine akmasına rağmen bu büyük servetin yeterli olmadığını bu nedenle kapitalizmin doğuşuna kaynaklık edecek sermaye birikiminin ancak 16. yüzyıldan sonra ortaya çıktığını söyler. Başka bir deyişle bu ilk sömürgecilik hareketi kapitalizme kaynaklık edecek büyüklükte bir birikim sağlayamamıştır. Sömürgecilik, kapitalizmin kurulması için zorunlu koşul olan değerli madenlerin elde edilmesini sağlamış diğer taraftan ona yeni pazarlar yaratmıştır.⁹ Değerli metallerin birikmesi, pazarı kapitalizmin gelişimine imkân verecek şekilde dönüştürmüştü; kazanç arzusunu güçlendirmiştir.¹⁰

Kapitalizm ile Sermaye İlişkisine Teorik Yaklaşımlar

Kapitalizm kavramının henüz yaygın bir şekilde kullanılmadığı bir dönemde yaşayan Smith *Ulusların Zenginliği* adını taşıyan eserinde zenginleşme ile aslında kapitalizmi kastetmektedir. Zira bugünden baktığımızda biz biliyoruz ki onun *Ulusların Zenginliği*'nde açıklamaya çalıştığı ekonomik sistem, sanayi kapitalizminin şafağında olan Avrupa ve özellikle İngiltere'de var olan ekonomik sistemdir. O, giderek zenginleşen ve ekonomisi büyüyen Avrupa ülkelerinde mevcut olan ekonomik sistemin yasalarını ortaya koymaya çalış-

⁵ Schumpeter, *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*, 26.

⁶ Leo Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Murat Belge (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 26-28.

⁷ Jhon K. Galbraith, *Kuşku Çağı*, çev. Nilgün Himmetoğlu ve Reşit Aşçıoğlu (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1980), 117-120.

⁸ Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, 179.

⁹ Sombart bu konuda oldukça açıklayıcıdır. Bkz. Werner Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, çev. Sabri Gürses (İstanbul: İleri Yayınları, 2005), 39-75.

¹⁰ Abbot P. Usher, "The Genesis Of Modern Capitalism", *The Quarterly Journal of Economics* 36, 3 (1922): 529.

maktadır. Bütün toplumu dönemindeki kapitalist işletme örneğine göre değerlendiren Smith'e göre toplum, emeğin verimliliğinin artırılması için görevlerin insanlar arasında paylaşıldığı büyük bir atölyedir.¹¹ Dolayısıyla Smith'in Avrupa ülkeleri ya da İngiltere ekonomileri ile kastettiği şey kapitalizmin bizzat kendisidir. Bu ülkelerin en büyük özelliği geniş bir sermaye birikimine sahip olmalarıdır.

Smith, ticari kapitalizmin yıkılma aşamasında olduğu ve sanayi kapitalizminin ana unsuru olan fabrika örgütlenmesinin yüksek verimlilik ve kâr fırsatları sunarak sermaye birikime yeni kapılar araladığı bir dönemde teorisini geliştirmiştir. Ticari kapitalizmde kârın ana kaynağı sahip olunan değerli madenlerle yapılan ticarettir. Ancak 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde değerli madenlerin çokluğu kârı garanti altına almaktan uzaklaşmıştır. Artık zenginlik değerli madenlerin miktarına bağlı değildir. Kâr, endüstriyel üretimin verimliliği ile mümkün hale gelmiştir. Bu nedenle Smith, ticari kapitalizm döneminde zenginliğin ve değerlerin kaynağı olarak görülen değerli madenlerin yerine yeni bir değer ölçütü koyar. Smith'le birlikte sanayi kapitalizmin koşullarına en uygun değer ölçütü artık emek olmuştur. Bu ölçüt, Ricardo'nun da Marx'ın da kapitalizm teorilerine temel oluşturacaktır.

Smith'e göre değerlerin tek gerçek ölçüsü emektir, çünkü her kişi yaşamı için gerekli olan maddelerden yararlanabildiği ölçüde zengindir. Doğal haliyle insan emek harcamadan ihtiyaçlarını karşılayamaz. Kendi emeği ile ihtiyaçlarını gidermek zorundadır. Ancak insanın tek başına tüm ihtiyaçlarını karşılaması o kadar da kolay değildir. İşte bu durum insanda mübadele eğilimini doğurur; mübadele eğilimi de iş bölümünü. İş bölümünün geliştiği uygar toplumlarda bir birey ihtiyaçlarının büyük bölümünü diğer insanların emeğini kendi emeği ile mübadele ederek karşılar. Bir malın sahibi için değeri, o malın sahibine satın alması veya yönetmesini sağlayacağı emek miktarı ile belirlenir. Bu nedenle mübadele konusu olan nesnelere yani metaların değerinin gerçek ölçütü bizzat emektir. Bir malın para olarak karşılığı gerçekte o malı elde etmek için harcanması gereken emekten kişiyi kurtarır. Dolayısıyla eşit miktarda emek içeren mallar eşit miktarda para karşılığında mübadele edilir.¹²

Ancak değerlerin tek ölçüsü olan emeğin zenginlik üretebilmesi için üretken olarak kullanılması gerekir. Smith, üretken emekle üretken olmayan emek arasında bir ayrım yapar. Üretken emeğin harcanmasının zenginleşmeye yol açacağını, üretken olmayan emeğin harcanmasının ise yoksullukla sonuçlanacağını ileri sürer. Üretken emek harcandıktan sonra bir nesne ya da satılabilir bir metada maddeleşen emektir. Aksine, üretken olmayan emek harcandığında belli bir nesne ya da metada maddeleşmeyen emektir. Örneğin sanayi üretiminde harcanan emek üretken emektir ancak hizmetkârların harcadığı emek üretken olmayan emektir. Bu nedenle bir manüfaktür işçisinin harcadığı emek patronunu zenginleştirir. Bir hizmetkârın harcadığı emek ise onu yoksullaştırır.¹³

Bir toplumun zenginliği, o toplumda harcanan üretken emek miktarına bağlı olduğunda, sonuç, üretimin artırılması dolayısıyla emeğin harcanmasını mümkün kılacak her türlü koşulun toplumun genel yararını da beraberinde getirmesi olacaktır. Öyleyse yapılması gereken de emek gücünün mümkün olan en yüksek düzey ve verimlilikte üretime koşulmasıdır. Bu gerçekleştirildiği takdirde genel refah düzeyi ve zenginlik de kendiliğinden artacaktır.

¹¹ Roger Garaudy, "Marx ve Ekonomi Politik", *Sosyo-Ekonomik Perspektif* içinde, ed. Uğur Dolgun (Bursa: Asa Kitabevi, 2001), 229.

¹² Adam Smith, *Ulusların Zenginliği*, çev. Ayşe Yunus ve Mehmet Bakırcı (İstanbul: Alan Yayıncılık, 2001), 36-38.

¹³ Adam Smith, *Ulusların Zenginliği*, çev. M. Tanju Akad (İstanbul: Alan Yayıncılık, 2002), 271.

Bu noktada devreye sermaye girer. Sermaye bir toplumun zenginliğinin kaynağını yani sanayi üretimini -ki emek her ne kadar değer ölçüsü ise de zenginliğin kaynağı kârlı üretimdir- artırması ile mümkündür.¹⁴ Sermaye, üretken emeğe harcanan mal mevcudunu ifade eder; bu nedenle de zenginleşmeyi sağlar. Üretken emeğin zenginlikle sonuçlanması ise kâr oranının yüksekliğine değil, emeğin verimliliğine ve o da sermayenin büyüklüğüne bağlıdır. Smith'e göre sermaye birikiminin az olduğu bir ülkede çok küçük sermayelerle gerçekleştirilen sanayi ürünleri ki o buna manüfaktür ürünü der, çok daha yüksek bir kâr oranına sahiptir.¹⁵ Ancak bu kâr oranı üretimdeki verimliliğin düşük olması nedeniyle -ki bu da yine ona göre üretim için kullanılan gerek sabit gerekse döner sermayenin azlığından kaynaklanır- sermaye birikimini arttıracak bir nitelik taşımaz. Kapitalizm öncesi feodal yapıda görülen bu durum ülkenin fakirliğinin hem göstergesi hem de nedenidir.

Zengin ülkelerle fakirler bir başka deyişle kapitalist olanlarla olmayanlar arasındaki fark, ilkinin diğerinden çok daha fazla sermayeye sahip olmasından kaynaklanır. Ancak sermayenin çok daha fazla olması kâr oranının yüksekliğinden değil, mal-mevcudunun çokluğundan kaynaklanmaktadır. Mal-mevcudunu çoğaltan ise yine sermaye birikiminin varlığıdır. Üretim için ne kadar çok sermaye kullanılırsa üretim de o oranda artacak ve mal-mevcudu da çoğalacaktır. Smith'e göre her toplumda insanların geçimlerini sürdürmek üzere belli gelirleri vardır. Ancak zenginleşen ülkelerde gelir, sermayenin üretkenliğinden kaynaklanırken diğerlerinde üretken olmayan yollarla sağlanmaktadır. Sermayenin ağır bastığı yerlerde çalışma ve emeğin üretkenliği hüküm sürer. Üretken olmayan gelirin ağır bastığı yerlerde ise çalışmama ve üretken olmayan hakimiyeti söz konusudur. Bu nedenle sermayenin artışı ya da azalışı, doğal olarak, ülkedeki çalışmanın gerçek miktarı olan üretken emek miktarının yani işçi sayısının artışı ya da azalışı ile sonuçlanır. Dolayısıyla, sermaye miktarı o ülkede yaşayan herkesin gerçek zenginliği ve geliri olan, ülke toprağıyla emeğinin yıllık ürününün mübadele değerini belirler.¹⁶

Ricardo'ya göre ise mübadeleye konu olabilecek dolayısıyla mübadele değerine sahip olacak olan mallar, miktarları insan emeği ile arttırılabilecek olan mallardır ve onların mübadele değerini üretimlerinde kullanılan emek miktarı belirler. Bu miktar üretimde doğrudan kullanılan emek ile bu emeği etkin hale getirmek üzere yine emek harcanarak üretilmiş olan sermayeden oluşur. Ricardo, sermayeyi bir ülkenin servetinin, üretimde kullanılan parçası ve emeği işler kılabilmek için gıda, giysi, araçlar, hammaddeler, makine vb.'den oluşan kısmı olarak tanımlar.¹⁷ Dolayısıyla sermaye metaların üretimi için gerekli emeği etkin hale getirmek üzere kullanılan her türlü ekonomik kaynağa işaret eder. Bir ekonomik kaynağa sermaye niteliğini kazandıran şey söz konusu ekonomik kaynağın tüketmek üzere değil, değer üretmek üzere kullanılıyor olmasıdır. Bu nedenle sermaye, biriktikçe daha fazla değer üreten ve değer ürettikçe biriken bir olgudur. Bu durum özellikle sermayenin ürettiği kârı yine sermaye olarak kendisinde biriktiren sabit sermaye için geçerlidir. Ve üretiminde kullanılan sabit sermayenin oranını ne kadar fazlaysa bu sermaye o kadar fazla değer üretir.¹⁸

¹⁴ Smith, *Ulusların Zenginliği*, 44.

¹⁵ Smith, *Ulusların Zenginliği*, 274.

¹⁶ Smith, *Ulusların Zenginliği*, 276.

¹⁷ David Ricardo, *Ekonomi Politîğin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, çev. Tayfun Ertan (İstanbul: Belge Yayınları, 2007), 87.

¹⁸ Bkz. Ricardo, *Ekonomi Politîğin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, 42-48.

Sermaye üretimde kullanılan bir ekonomik kaynak olarak sürekli artma eğilimi ile karakterize olur. Bu, sermayenin değeri yani söz konusu sermayenin üretilmesi için gereken emek artarken de azalırken de böyledir. Şöyle söyler Ricardo:

“Sermayenin değeri artarken aynı zamanda miktarı da artabilir. Bir ülkedeki gıda ve giysi miktarı artarken, bu emek miktarı üretmek için eskisine göreli olarak daha çok emek gerekebilir. Böyle bir durumda sermayenin sadece miktarı değil değeri de yükselecektir. Ya da sermaye, değeri yükselmediği halde, hatta değeri fiilen düşerken de miktar olarak artıyor olabilir. Bir ülkedeki gıda ve giysi miktarı artarken, makineler sayesinde gerekli olan emekte hiçbir artış olmayabilir, hatta bu üretim için gereken göreli emek miktarı mutlak olarak azalabilir”¹⁹

Ricardo, hiç kimsenin birikimini üretken hale sokmaktan başka bir nedenle birikim yapmayacağını ve birikimin ancak böyle bir amaçla kullanıldığında kâr esası üzerinden işleyeceğini söyler. Ona göre, herhangi bir dürtü olmadan birikim olamaz ve fiyatlar hiçbir zaman birikimin olamayacağı bir duruma gelemesin. Emekçi ücretsiz yaşayamayacağı gibi çiftçi ve imalatçı da kâr olmadan yaşayamaz. Kârlar, çiftçi ve imalatçının sermayelerini üretken bir şekilde yatırırken karşılaşmak zorunda oldukları eziyet ve riskleri telafi edemeyecek kadar düştüğünde ise biriktirme dürtüsü de ortadan yok olur.²⁰ Dolayısıyla kâr olmadan birikim, birikim olmadan da kâr mümkün değildir.

Marx, sermaye birikiminin sürekliliğini açıklarken para olarak para ile sermaye olarak para arasında bir ayrım yapar. Buna göre meta yani mübadeleye konu olan mal, Marx'ın basit meta dolaşımı ve sermaye olarak meta dolaşımı şeklinde kavramsallaştırdığı iki farklı dolaşım mekanizmasına dahil olur. Basit meta dolaşımında para, bir kullanım değerinin başka bir kullanım değerini satın almak üzere kullanıldığı bir araçtır. Basit meta dolaşımında para meta ilişkisi M-P-M (Meta-Para-Meta) olarak sembolleştirilir. Yani bu dolaşımında, sahibi için kullanım değeri olmayan bir meta, sahibi için kullanım değeri olacak bir diğer meta ile mübadele edilmek için paraya çevrilir. Böylece bir metanın üretilmesi ile başlayan döngüde meta başka bir kişiye para aracılığıyla devredilir. Döngü yine aynı değerde olan bir metanın satın alınmasıyla son bulduktan sonra her seferinde yeniden başlar.

Ancak sermaye olarak meta dolaşımında döngü bambaşka bir temel üzerinden işler. Döngü parayla başlar. Para metaya çevrilir ve ardından tekrar parayla sona erer. Marx bu döngüyü P-M-P şeklinde sembolize eder. Basit meta dolaşımının nihai hedefi kullanım değeri elde etmektir. Oysa sermaye olarak meta dolaşımında hedef dolaşıma giren paradan yani sermayeden daha fazla para yani sermaye elde etmektir. Zira bu dolaşımında dolaşıma giren para ile dolaşımdan çıkan para miktarının aynı olması döngüyü anlamsız kılar. Basit meta dolaşımında dolaşıma giren ve çıkan metanın değerinin aynı olması dolaşımı anlamsızlaştırır. Çünkü dolaşımı harekete geçiren güç metanın kullanım değeridir. Kullanım değerini oluşturan ise o metanın yararlılığı yani niteliğidir. Oysa P-M-P dolaşımında döngü parayla yani nicelikle başlar. Bu dolaşımın harekete geçirici gücü niceliktir. Bu nedenle dolaşımdan çıkan niceliğin/paranın dolaşıma giren nicelikten/paradan daha fazla olması bir zorunluluktur. Söz konusu fazlalığı Marx, “artı değer” olarak tanımlar. Artı değer, P-M-P döngüsünde başlangıçta dolaşıma sokulan niceliği çoğaltarak dolaşımı sonlandırır. Kapitalizmin harekete geçirici gücü tam da burada yatar. Çünkü, artı değer parayı sadece para olmaktan çıkaran ve sermayeye dönüştüren kaynaktır. Dolayısıyla P-M-P dolaşımında değer aldıkları iki biçimi birden içeren olgu sermayedir ve sermayeyi sermaye yapan onun sürekli genişleme zorunluluğudur. Bu genişleme olmadığı takdirde sermaye, sermaye olma niteliğini kaybeder. Çünkü sermaye, ancak çoğaltılmak amacıyla dolaşıma sokulduğu, yani kâr

¹⁹ Ricardo, *Ekonomi Politikin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, 87.

²⁰ Ricardo, *Ekonomi Politikin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, 109-110.

hedefi doğrultusunda, Marx'ın deyimiyle artı değer üretmek üzere sürekli hareket halinde bulunduğu sürece sermaye olarak varlığını sürdürebilir. Aksi takdirde bir şekilde harcanarak tüketilir. Kapitalizmin diğer üretim biçimlerinden farkını oluşturan ana faktör, sermayenin artı değer olarak kendisini sürekli çoğaltmasıdır.

Marksist bir bakış açısına sahip olan Wallerstein için de kapitalizmin ana karakteristiğini belirleyen temel unsurlar sermaye birikimi ve kârdır. Ona göre kapitalizmin temel yasası sınırsız sermaye birikimidir. Bu yasa, kapitalistlerin daha fazla sermaye için daha fazla sermaye üreterek inşa ettikleri bir ekonomik sistem olan kapitalizmi doğurur. Bu süreçte kapitalistler, Wallerstein'ın deyimiyle "bir ayak değirmeninde daha da hızlı koşmak için daha hızlı"²¹ koşar. Bu koşuda kapitalist, sınırsız sermaye birikimi için elde ettiği sermayeyi her seferinde daha fazla sermaye üretmek üzere yatırıma dönüştürür. Bu nedenle kapitalist, tüm faaliyetlerinde geçimi için ihtiyaç duyduğundan daha fazla kâr üretmek zorundadır. Kapitalizmin yüksek kâr hedefi doğrultusunda işleminin kaynağında da bu zorunluluk yatar.

Wallerstein'a göre yüksek kâr hedefi doğrultusunda işleyen kapitalist sistemde bu hedefe ulaşmanın üç temel mekanizması vardır. Bunlardan ilki metalaştırmadır. Kapitalist sistem açısından metalaştırma, daha önce ekonomik mübadele süreçlerine dahil olmamış ihtiyaçların mübadeleye dahil edilmesidir. Metalaşan her ihtiyaç için ortaya çıkan üretimin alt süreçleri de metalaşır. Örneğin giyim eşyalarının metalaştırılması onun üretimi için gerekli olan iplik, kumaş, makine ve iş gücünün de metalaştırılmasını gerektirir. Böylece bir metalaştırma zinciri ortaya çıkar. Bu zincir olmadığında tek tek metaların üretiminden elde edilen kâr daha fazladır. Ancak tek bir üretim kaleminde ortaya çıkan yüksek kâr kapitalistin sermaye birikimini sürdürmesi için yeterli değildir. Zira bu kâr, söz konusu üretim kaleminin alt süreçlerinin metalaştırılmasıyla ortaya çıkacak toplam kârdan çok daha düşük olacaktır.²² Bu nedenle yeni ihtiyaçların üretilmesi, mevcut ancak henüz ekonomik mübadeleye konu olmamış ihtiyaçların mübadele konusu haline getirilmesi ve bunların alt üretim süreçlerinin de metalaştırma zincirine dahil edilmesi kapitalizm için bir zorunluluk teşkil eder. Böylece kapitalizm neredeyse tüm toplumsal süreçleri kendi nüfuzu altına alır.

İkinci mekanizmayı kapitalizmin tekelleşme eğilimi oluşturur. Wallerstein'a göre, kapitalist bir sistemde tam serbest rekabete dayalı bir pazar imkânı yoktur. Zira içinde tüm faktörlerin serbestçe akabildiği, büyük sayıda alıcı ve satıcının bir araya geldiği ve her biri arasında mükemmel bir bilgi akışının olduğu bir pazarda pazarlık, fiyatların düşürülmesine ve kâr oranlarının büyük ölçüde düşmesine neden olur. Kârların düşme eğiliminde olduğu serbest bir pazar, sermaye birikiminin önünde ciddi engeller oluşturur. Bu nedenle tekelleşme eğilimi kapitalist ekonomik sistem için bir zorunluluktur.²³

Sınırsız sermaye birikimi ve kâr maksimizasyonu mümkün kılan üçüncü mekanizmayı ise işgücüne ilişkin koşullar oluşturur. İşgücü üzerinden kâr oranlarını arttırmanın iki koşulu vardır. Bunlar, yeterli düzeyde işgücünün her ihtiyaç duyulduğunda bulunabilmesi ve maliyetinin düşürülmesidir. Kapitalist üreticinin kâr fırsatlarını değerlendirebilmesi için geçimi kendisine bağımlı olan yeterli miktarda ücretli emeğe ihtiyacı vardır. Wallerstein, bu işgücünün üretilmesi sürecini proleterleşme olarak tanımlar.²⁴ Ancak proleterleşen işgücünün geçimi tamamen kapitaliste bağlı olduğundan talep edilen ücret miktarı da artar. Bu durum,

²¹ Immanuel Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, çev. Necmiye Alpay (İstanbul: Metis Yayınları, 2006), 36.

²² Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, 13-14.

²³ Immanuel Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, çev. Ender Abadoğlu ve Nuri Ersoy (İstanbul: Metis Yayınları, 2004), 48.

²⁴ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, 18-19.

işgücüne ödenen ücretleri arttırır. Dolayısıyla işgücü maliyetini yükseltir. İşgücünün maliyeti yüksek kâr oranlarını tehdit etmeye başladığında kapitalist, proleterleşme aleyhine harekete geçer. Bu süreçte kapitalist, işçiyi daha düşük ücretlere razı edecek mekanizmaları yani yarı proleter işgücünün üretilmesini destekleyecek şekilde hareket eder. Yarı proleterleşmeyi Wallerstein, hanenin geçiminin bir kısmının ücret dışı gelikle sağlanması olarak tanımlar. Yarı proleter hanelerin mevcudiyeti ücretleri de düşürecektir. Ücretlerin düşmesi kâr oranının artmasını sağlayacaktır. Bu nedenle kapitalist üreticiler, ücretli emek gücünün az olması durumunda proleterleşmeyi desteklerler. Çok olması durumunda ise proleterleşmeyi engellemenin yollarını ararlar.²⁵

2. Kapitalizmin Küresel Niteliğine İlişkin Teorik Yaklaşımlar

16. yüzyılda ortaya çıktığı andan itibaren kapitalizm, uluslararası ekonomik ilişkilere damgasını vurmuştur. Kapitalizmin tarihine bakıldığında, kapitalist olarak nitelenen bir ilişkiler ağından bahsedildiğinde bir şekilde bunun uluslararası nitelik taşıdığı görülmektedir. Her uluslararası ekonomik faaliyet kapitalist olmasa da her kapitalist faaliyet uluslararası ekonomi ile bağlantılıdır. Daha önce de belirtildiği üzere sermaye birikimi ve kâr hedefine dayalı, sürekli büyüme zorunluluğu ile karşı karşıya olan kapitalist ekonomik faaliyetlerin belli sınırlar içinde sürdürülmesi mümkün değildir. Bu nedenle kapitalizm, uluslararası ölçekte sürekli bir yayılma süreci içindedir. Ve bu süreçte kendi kurallarını uluslararası ekonomik faaliyetlere dayatmaktadır.

Ricardo'ya göre uluslararası ekonomik ilişkilerin kurulması iki açıdan zorunludur. Bunlardan ilki zenginleşen ülkelerde kâr oranlarındaki düşme eğiliminin geçici de olsa engellenerek zenginleşmenin sürdürülebilmesine olanak sağlaması; diğeri ise ilkinin bağı olarak her ülkenin sermaye ve emeğini kendisi için en yararlı şekilde kullanabilmesinin yolunu açmasıdır. Dış ticaret yolu ile elde edilen kârların bir taraftan sermaye birikimini arttırarak diğeri taraftan bu kârlı alana yönlendirilen sermayenin yarattığı boşluğun getirdiği talepteki artışla fiyatları ve dolayısıyla kâr oranlarını yükselterek zenginleşmeye yol açacağı düşüncesine Ricardo karşı çıkar. Ona göre bir ülkede üretilen veri miktarda bir mal karşılığında dışarıdan alınan malların miktarı aynı kalsa da azalsa da ya da artsa da bu durum, sermayenin yönünde ve kâr oranlarında hiçbir değışikliğe yol açmayacaktır.²⁶

Dış ticaret kâr oranlarında sağladığı artışla değil, zenginleşen bir ülkenin kâr oranlarındaki azalma eğilimini engelleyerek zenginleşmeye katkıda bulunur. Şöyle ki; Ricardo'ya göre kâr oranlarında artma ya da azalmaya yol açan tek faktör, emeğin değerindeki başka bir ifadeyle ücretlerin fiyatındaki değışmedir. Bu nedenle dış ticaret ancak emeğin değerini ya da ücret miktarını azalttığı ölçüde kâr oranlarını arttıracaktır. Şöyle söyler Ricardo:

“Emekçilerin tükettiği gıda ve gereksinimler dış ticaretin genişlemesi ya da makinelerdeki iyileşme yoluyla pazara daha düşük fiyattan getirilebilirse, kârlar artacaktır. Kendi mısırımızı yetiştireceğimize ya da emekçilerin giyim ve diğeri gereksinimlerini kendimiz imal edeceğimize bu metalleri yeni bir pazar keşfederek daha ucuz fiyattan sağlayabilirsek, ücretler düşecek kârlar artacaktır. Ancak dış ticaretin genişlemesi ya da makinelerdeki iyileşme sayesinde daha ucuza sağlanan metaller yalnızca zenginlerin tükettiği türden metallerse, kâr oranında hiçbir değışiklik meydana gelmeyecektir”²⁷

²⁵ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, 23-25.

²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ricardo, *Ekonomi Politığın ve Vergilendirmenin İlkeleri*, 116-117.

²⁷ Ricardo, *Ekonomi Politığın ve Vergilendirmenin İlkeleri*, 118-119.

Dolayısıyla yeni pazarlara ulaşma ve uluslararası ekonomik ilişkilere girme Ricardo açısından kâr oranlarında azalma eğiliminin ortaya çıkardığı belirsizlik ve zorluklarla başa çıkmanın bir yolu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kâr oranlarındaki düşme eğiliminin sermaye birikimi yönündeki dürtüyü yok ettiği bir ekonominin çıkış yoludur uluslararası ticaret.

Ricardo, sermaye birikiminin iki yolu olduğunu söyler bunlardan ilki gelirin yani kârın artması diğeri ise tüketimin azalmasıdır. Dış ticaret kârların artması yoluyla değil, daha ucuza bol miktarda metanın ülkeye girmesini sağlayarak tasarruf yoluyla bir ülkenin sermaye birikimine önemli ölçüde katkı sağlar. Dış ticaretle emeğin ihtiyaç duyduğu bazı mallar ülke içinde üretildiğinden daha ucuza mal edilerek ithal edildiğinde bu malların ülke içinde üretimi için harcanan emekten tasarruf edilecek ve bu tasarruf o ülkenin servetine eklenecektir.²⁸ Elbette bu yine dış ticaretin kâr oranlarındaki azalma eğilimini engelleme gücüne dayalı olarak gerçekleşecektir. Dış ticaret yüksek kâr getirisi ile değil ucuz ve bol mal sağlayarak emeğin ücretindeki yükselmeyi engellediği için sermaye birikiminin ve zenginleşmenin devamını sağlayacak bir umut ışığıdır.

Ricardo'ya göre uluslararası ekonomik ilişkileri zorunlu kılan ikinci neden ise her ülkenin sermaye ve emeğini ancak dış ticaret yoluyla en yararlı şekilde kullanabilecek olmasıdır. Başka hiçbir ülkeyle ticari bağlantısı olmayan bir ülke ihtiyaç duyduğu tüm malları kendisi üretmek zorunda kalacaktır. Ancak hiçbir ülkenin ihtiyaç duyduğu tüm malların üretimini en iyi şekilde gerçekleştirecek beceri, ustalık, hammadde, makinelerle sahip olması mümkün değildir. Her ülke iyi olduğu malların üretiminde sermaye ve emeğini en verimli şekilde kullanacak ama diğerlerinde bunu gerçekleştiremeyecektir.

Bu nedenle her ülke uzmanı olduğu ya da en iyi şekilde gerçekleştirdiği alanlarda üretim yapıp diğer ihtiyaçlarını başka ülkelerden karşıladığında mevcut sermaye ve emeğini en verimli şekilde kullanmakla kalmayacak aynı zamanda ihtiyaç duyduğu malları kendisinin üreteceğinden çok daha ucuza mal ederek tasarruf yoluyla servetini arttıracaktır. Dolayısıyla toplumların ilerlemeleri ve belli üretim alanlarında mükemmelleşmeleri ile uluslararası ekonomik ilişkiler bir zorunluluk haline gelecektir.²⁹

Wallerstein'a göre kapitalizmin temel yasası ise sınırsız sermaye birikimi yapmak üzere kârı maksimize etmektir. Kapitalizmin dünya ölçeğinde yayılmasının kaynağında da yine bu yasa bulunmaktadır. Sınırsız sermaye birikimi dünya çapında bir iş bölümü oluşturmuş ve bu iş bölümü egemen ulus devletlerden oluşan uluslararası bir düzenin teşekkül etmesi ile sonuçlanmıştır. Her ne kadar dünya kesin sınırlara sahip egemen devletlere bölünmüş olsa da kapitalizm bu devletler arasındaki meta zincirleri çerçevesinde işlemektedir. Başka bir ifade ile kapitalizmin temel niteliklerinden biri uluslararası bir mübadele zinciri dahilinde işlemesidir.³⁰

Wallerstein, kapitalizmin uluslararası olma niteliğinin çözümlerken ulus devleti değil dünya-sistem olarak adlandırdığı bir analiz birimini kullanır. Ona göre, tarihçiler ulusal tarihleri, iktisatçılar ulusal ekonomileri, siyaset bilimciler ulusal politik yapıları ve sosyologlar ulusal toplumları analiz birimi olarak kullanmaktadır.³¹ Analiz birimi olarak “dünya-sistemleri”ni kullanan Wallerstein, bu yöntemi “dünya sistemleri analizi” adı altında ifade eder. Buna göre tarihsel olarak iki dünya-sistemi biçimi mevcuttur: Bunlardan biri dünya-ekonomileri diğeri de dünya-imparatorluklarıdır. Dünya imparatorlukları tek bir politik merkeze

²⁸ Ricardo, *Ekonomi Politikin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, 118-119.

²⁹ Bkz. Ricardo, *Ekonomi Politikin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, 119-132.

³⁰ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, 16-27.

³¹ Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, 36.

sahip olan ve bu politik merkez etrafına oluşmuş bir eksensel iş bölümüne sahip, çok sayıda kültürü içeren büyük bürokratik yapılardır. Eksensel iş bölümü, bir dünya sistemini bir arada tutan merkeze özgü ve çevresel süreçleri birbirine bağlayan bir eksen bulunduğu argümanına dayanır. Dünya-ekonomiler ise çok sayıda politik merkez ve kültürün eksensel bir iş bölümü ile birbirine bağlandığı ekonomik bütünleri ifade eder.³²

Kapitalizm esas olarak bir dünya-ekonomidir. Bu nedenle de ayrı ayrı ulusal yapılar çerçevesinde değil bir dünya-ekonomi olarak ele alınmak zorundadır. Zira kapitalizm açısından her ulus, birbirine eksensel bir iş bölümü ile bağlanmış büyük bir bütünün birer parçasından başka bir şey değildir. "...kapitalizm ancak bir dünya-ekonomi çerçevesi içinde var olabilir";³³ çünkü sınırsız sermaye birikimi ve kâr maksimizasyonunun sürdürülebilmesi giderek daha fazla toplumsal sürecin mübadeleye açılarak meta zincirlerinin oluşturulmasına ve bu zincirlerin uluslararası niteliğe sahip olmasına bağlıdır. Diğer taraftan kapitalizm bir dünya-imparatorluk dahilinde varlığını sürdüremez. Zira dünya-imparatorluk çok güçlü ve tek merkezli bir bürokratik yapı olarak kendi gücünü korumak üzere sınırsız sermaye birikimini engelleyecektir. Şöyle söyler Wallerstein: "... bir dünya imparatorluğu aslında kapitalizmi boğar, çünkü sınırsız sermaye birikiminin önceliğini ihlal etme yeteneğine sahip bir siyasi yapının var olduğu anlamına gelir"³⁴

Kapitalist dünya-ekonomisi içindeki çok sayıda egemen devlet eşitsiz mübadeleye dayalı bir iş bölümü çerçevesinde hiyerarşik bir dizilim sergiler. Bu hiyerarşi temel olarak üç basamaktan oluşur ve Wallerstein bunları merkez, yarı çevre ve çevre ülkeler olarak ifade eder. Kapitalist yani sınırsız sermaye birikimine dayalı üretim süreci, merkeze özgü üretim süreçleri ve çevresel üretim süreçleri olarak bu ülkeler arasında paylaşılmıştır. Paylaşımın kurallarını ise merkezdeki ülkeler belirlemektedir. Üretim sürecini merkeze özgü ya da çevresel kılan ise tikel süreçlerin ne derece nispeten tekelleştiği ya da nispeten serbest pazarda gerçekleştiğidir. Tekelleşme düzeyi yüksek olan üretim süreçleri aynı zamanda kâr oranı da yüksek olan üretim süreçleridir. Bunlar merkeze özgü üretim süreçlerini oluşturur. Nispeten serbest pazarda gerçekleşen üretim süreçleri ise kâr oranı daha düşük olan üretim süreçleridir.³⁵

Kapitalist dünya-ekonomisinin içinde yer alan ülkelerin merkez, yarı çevre ve çevre ülkelerden oluşmasının nedeni de üretim sürecinde meydana gelen bu paylaşımdır. Zira tekelleşmiş ürünlerle pazarda çok sayıda üreticinin ürettiği ürünler arasındaki kâr oranı farkı çevre ülkelerden merkez ülkelere doğru bir kâr akışını ve daha büyük bir sermaye birikimini de beraberinde getirmektedir. Zira, kapitalizmin temel yasası olan sınırsız sermaye birikimi bir taraftan tekelci uygulamaları zorunlu kılmaktadır. Bir taraftan da ekonominin aktörleri arasında acımasız bir rekabeti de beraberinde getirmektedir. Rekabet zaman içinde mevcut tekellerin ortadan kalkmasına diğer taraftan da yeni tekellerin oluşturulmasına yol açmaktadır. Böylece kapitalizm yaklaşık olarak her elli yılda bir tekelci uygulamaların güç kazandığı büyüme ve ardından yoğun rekabet süreci nedeniyle zayıfladığı durgunluk dönemlerinden oluşan çevrimler yoluyla dünya ölçeğinde genişlemesine devam etmiştir.³⁶

³² Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, 36-138.

³³ Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, 142.

³⁴ Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, 92.

³⁵ Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, 37-38.

³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, 54-57.

Her durgunluk döneminde bir önceki dönemde tekелci yani merkeze özgü olan üretim süreçleri çevreselleşmiş ve her büyüme döneminde yeni tekелci üretim süreçleri yaratılmıştır. Wallerstein³⁷, kapitalizmin motorundan çok sonucu olarak gördüğü teknolojik gelişmelerin de bu bağlamda ele alınması gerektiğini savunur. Her büyük teknolojik yenilik bir taraftan kıt oluşu diğer taraftan daha az emek gücü gerektirmesi nedeniyle yüksek kâr ve sermaye birikimine yol açan tekелci üretim süreçleri yaratır.

Bu sürecin kapitalist dünya-ekonomi dahilindeki hiyerarşik dizilimdeki sonuçları ise şöyle açıklanabilir: Aslında bu bir kısır döngüden ibarettir. Tekelci yani merkeze özgü üretim süreçlerine sahip olan merkez ülkeler sermayenin yoğunlaştığı bölgelerdir. Ve rekabet nedeniyle ortaya çıkan bir durgunlukla karşılaştıklarında sahip oldukları sermaye gücünü yeni tekeller oluşturmak, teknoloji ve buluşlar üretmek üzere kullanırlar. Diğer taraftan bu süreçte tekелci rekabet gücünü kaybetmiş olan üretim süreçlerini yarı-çevre ve çevre ülkelere ihraç ederler. Böylece her büyüme-durgunluk-büyüme çevriminden merkez ülkeler daha da güçlenerek çıkarlar. Ve eşitsiz mübadeleye dayalı hiyerarşi daha derinleşir. Sonuç merkez ülkelerin merkez ülkelerle, yarı-çevre ülkelerin yarı çevre ülkelerle ve çevre ülkelerin çevre ülkelerle acımasız bir rekabet içinde bir dünya sistemidir.

Kapitalist dünya-ekonomide merkez ülkeler görece daha güçlü bir devlet aygıtına ve daha büyük bir sermaye birikimine sahip, birbirleri ile rekabet halinde olan ülkelerdir. Bu ülkeler arasında biri her zaman diğerlerine göre daha güçlüdür. Wallerstein bu durumu “hegemonya” olarak adlandırır. Ona göre, merkez devletler arasındaki rekabet bunlardan birinin bir dünya-imparatorluk haline gelmesini engellemektedir. Ancak bu devletlerden birinin diğerleri üzerinde hegemonya kurması mümkündür. Diğer taraftan bir devletin diğerleri üzerine kurduğu hegemonya da sonsuza dek devam etmez. Wallerstein bu durumu şöyle açıklar:

“Hegemonik bir güç haline gelebilmek için, hegemonik rolün temelini teşkil eden üretimlerin verimliliği üzerinde yoğunlaşmak hayati önem taşır. Hegemonyayı koruyabilmek için hegemonik gücün siyasi ve askeri bir rol üstlenmeye de yönelmesi gerekir, ama bu roller hem pahalı hem de yıpratıcıdır. Er ya da geç, genelde çok zaman geçmeden, diğer devletler kendi iktisadi verimliliklerini hegemonik gücün üstünlüğünün epeyce azaldığı ve nihayetinde ortadan kalktığı bir noktaya doğru genişletmeye başlarlar... ve artık hegemonik güç askeri güç kullanma tehdidi savurmakla kalmaz, fiilen kullanmaya zorlanır... ‘Emperyal’ güç kullanımı, ekonomik ve siyasi açıdan hegemonik gücün altını oyar”³⁸

Ancak çöken hegemonik gücün yerini hemen merkez devletlerden bir başkası dolduracaktır. Çünkü kendisine sağladığı tekел gücü ve istikrar nedeniyle kapitalizmin her zaman bir hegemonyaya ihtiyaç duyacaktır.

Yarı çevre ülkeler her zaman kapitalist-dünya ekonomide daha üst basamaklara çıkabilme umudu taşıyan orta derecede güce sahip devletlerden oluşur. Bu ülkeler merkez ülkelerin tekел gücünü kaybetmeye başlayan üretim süreçlerini ilk olarak ihraç ettiği ülkelerdir. Aralarındaki rekabet son derece acımasızdır. Çünkü bu ülkelerin önünde iki seçenek mevcuttur “ya hiyerarşi merdiveninde yukarıya tırmanmayı (en azından yerlerinde kalmayı) başaracaklar ya da daha aşağıya ineceklerdir.”³⁹

Yarı çevre ülkeler büyüme-durgunluk çevirimlerinde son derece hızlı ve bilinçli hareket etmek zorundadırlar. Zira merkez ülkelerden ihraç edilen üretim süreçlerini ilk olarak sahiplenenler diğerleri karşısında

³⁷ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, 33.

³⁸ Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, 93.

³⁹ Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, 91.

görece bir üstünlüğe sahip olacaklardır. Ve yarı çevre ülkelerin tümünün bu iltifata mazhar olması mümkün değildir.⁴⁰

Çevre ülkeler ise egemen olmayan ve normalde kendisinden uzak olan bir başka devletin yönetimi altında olan sömürgeler ya da egemenliğini kazanmış, ancak fiili olarak merkez devlete bağımlılıkları devam eden eski sömürgelerden oluşur. Bunlar farklı ülkeden firma ya da kişilerin faaliyetlerine son derece açık olan ülkelerdir. Çevre ülkelerin tüm ekonomik kaynak ve faaliyetleri merkez ülkelerin sermaye birikimini “ençoklaştırmak” üzere kullanılır. Çevre sürekli olarak merkeze bir artı değer aktarır ve bu süreçte giderek zayıf düşer. Diğer taraftan merkez ülkelerin çevre üzerindeki güç mücadelesi onlara ara sıra da olsa nefes alma imkânı verir. Hatta bu ülkelerin egemenliklerini kazanmaları da bu sayede mümkün olmuştur.⁴¹

Sonuç olarak Wallerstein’a göre kapitalizm sınırsız sermaye birikimi yasasına göre işleyen bir dünya-ekonomidir. Sınırsız sermaye birikimi zorunluluğu onun büyüme-durgunluk çevirimleri dahilinde dünya üzerinde giderek daha fazla yayılmasına ve bir dünya-sistem olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu dünya-sistem merkeze özgü/tekelci ve çevresel/rekabetçi üretim süreçlerinin merkez, yarı çevre ve çevre ülkeler tarafından paylaşıldığı hiyerarşik bir devletlerarası ilişkiler düzenini doğurmuştur. Bu düzen içinde her bir hiyerarşi basamağında yer alan ülkeler birbirleri ile rekabet halindedir.

3. Kapitalizmin Kaygan ve Belirsiz Ekonomik Zeminine Teorik Yaklaşımlar

Sermaye yoğunluğunu arttırmaya devam edemeyen kişi, firma, küresel şirket her halükarda yıkımla karşı karşıya demektir. Bu nedenle her biri sürekli olarak sermayesini daha da arttırma yolları arayacaktır. Burada işin içine pek çok faktör girmektedir. Sermaye yoğunluğu çeşitli şekillerde arttırılabilir, sömürgecilik, teknolojik gelişme, enerji kaynakları üzerinde kontrol, dünyanın daha ucuz bölgelerinde üretim yapma bunlar arasında sayılabilir. Tüm bunlar gerek ulus devletlerin siyasi politikaları gerek bireysel girişim gücü, gerek aktörler arasındaki rekabet ve işbirliği, gerekse bilimsel araştırmaların ekonomik alanda verimli hale getirilmesi gibi hem mikro hem makro düzeyde pek çok faktörün ekonomik yaşam dâhilinde ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Kapitalizm bir kere ortaya çıktıktan sonra gerçek hedef, geliri sermayenin elde edebileceği en yüksek düzeyde tutmak ve hem sermaye hem de geliri mümkün olan en yüksek düzeyde arttırmaktır.⁴² Dolayısıyla hedef biriktirmek değil, birikimi hızlandırmaktır. Mümkün olan en yüksek hıza ulaşma düsturuna dayalı bir ekonomik sistemin en önemli özelliği hızlı bir değişme olacak bu da beraberinde belirsizliği getirecektir.

Smith için kapitalizmin böyle bir durumu söz konusu değildir. O oldukça iyimser bir bakış açısına sahiptir. Eğer herkes kendi öz çıkarının gerçekten ne olduğunu anlar ve ona göre hareket ederse zenginleşme kendiliğinden ortaya çıkacak ve bu çıkar doğrultusunda hareket edildiği sürece de girişimci açısından herhangi bir tehlike söz konusu olmayacaktır. Ancak yine de Smith bile sermaye arttıkça kârların kaçınılmaz olarak düşmesi nedeniyle bir sermayenin işletilmesi için kârlı bir yolun bulunmasının giderek zorlaşacağını ve sermayeler arası ciddi bir rekabet doğacağını da ifade etmektedir.⁴³ Ricardo’ya gelindiğinde bu iyimser bakış

⁴⁰ Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, 91.

⁴¹ Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, 89-90.

⁴² Smith, *Ulusların Zenginliği*, 45.

⁴³ Smith, *Ulusların Zenginliği*, 289.

açısının kaybolduğunu ve kapitalizmin belirsizlik ve risklerinin önemini kavrandığını görmekteyiz. Marx'a geldiğimizde ise bu belirsizliğin ve krizlerin kapitalizmin doğasının bir parçası olarak bizzat kapitalistin eli ile onu yok olmaya sürüklediğini görürüz.

Ricardo'ya göre kapitalizm, genel bir denge durumuna doğrultusunda değil teknik gelişmelerin toprağın gücü ile sınırlanacağı sürekli bir büyüme zorunluluğu doğrultusunda işlemektedir. Bunu sağlayan ise doğal olarak her insanın sermayesini en avantajlı yerde kullanma isteği ile herkesin sermayesini dilediği yerde kullanmakta özgür olmasıdır. Sermayeyi kullananlar sürekli olarak daha az kârlı olan alandan daha çok kârlı olan alanlara geçme konusunda oldukça sabırsızdırlar. Bu arayış doğal fiyat ile piyasa fiyatı arasındaki dengeyi kuran mekanizma olmasına rağmen genel anlamda kapitalizmin kaygan ve belirsiz zeminine de işaret eder.⁴⁴ Denge, kapitalist ekonomik sistemin kendisinde değil kâr oranlarında kurulmak üzere işleyen belirsiz ve kaygan bir ekonomik zeminde ortaya çıkar. Başka bir ifade ile denge durumu, ekonomik sistemin kendisi için değil kâr oranları için geçerlidir.⁴⁵ Ve kaygan ve belirsiz ekonomik zemin üzerinde kâr arayışını devam ettiren kapitalistlerin arayışları neticesinde kurulur.

Sermayenin kârı, birikim dürtüsünü ortadan kaldıracak kadar azalmadığı sürece sermaye birikiminin sınırı yoktur diyen Ricardo, bunu, gıda dışında insan arzularının ve ihtiyaçlarının sınırı olamayacağına dayandırır. Her üretim kendi talebini yaratır şeklinde ifade edilebilecek olan "Say yasası"nın geçerliliğinin kâr oranlarının devamını garanti altına aldığı düşüncesinde hareketle, temel gereksinimler olarak adlandırdığı ve insan midesinin sınırları tarafından belirlenmiş ihtiyaçlar dışındaki meta üretiminin bir sınırı olamayacağını belirtir.⁴⁶ İşte bu nedenle kâr dürtüsü ve sermaye birikimi bir başka ifade ile büyüme ve sonsuz ihtiyaçlar üzerine kurulu olan kapitalist ekonomik sistem, ürünleri sürekli olarak çeşitlendirmek ve daha bol üretmek üzere sermayenin sürekli bir hareket içinde olduğu, gerek ürünlerde gerekse üretim sürecinde yenilikleri zorlayan bir ekonomik sistem olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla fiyatlar ve kâr oranlarında dengelenme aslında ekonomik sistemin büyüme ve yeniliğe dayalı dinamizmi temelinde ortaya çıkmaktadır. Ricardo'ya göre dengeyi bozan faktör ekonomik sistemin dinamizmi değil dışsal koşullardır.

Smith'de olduğu gibi Ricardo'da da zenginleşen ülke kapitalist ülke anlamına gelmektedir. Ona göre, bir ülkenin zenginleşmesi onun nüfusunun artmasına yol açacak, nüfusun artışı bu nüfusun geçiminin ülke kaynakları ile giderek daha zor şekilde sağlanmasına ve emeğin değerinin artmasına yol açacaktır. Rant teorisi ile bu durumu ayrıntıları ile açıklayan Ricardo şöyle söylemektedir. "Rantın yükselmesi, daima, ülkedeki zenginliğin artmasının ve o ülkenin artan nüfusu için gıda sağlanmasında zorluklarla karşılaşmasının sonucudur"⁴⁷

Bu durum Ricardo'nun değer teorisi ile birlikte alındığında zenginleşen yani kapitalist bir ülkede sermaye birikimi giderek artar, bu artış ile birlikte giderek daha fazla sermaye özellikle hammadde ve gıda alanında daha az verimli topraklara yatırılır. Verimsiz topraklarda verimli topraklarda yapılan üretimle aynı miktarda ürün elde etmek için daha fazla emeğin işe koşulması gerekir. Bu ise gıda üretimine harcanan emeğin miktarının dolayısıyla değerinin artması demektir. Emek gücünün değerini ise esas olarak tükettiği gıda miktarı

⁴⁴ Ricardo, *Ekonomi Politikin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, 82.

⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ricardo, *Ekonomi Politikin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, 81-85.

⁴⁶ Ricardo, *Ekonomi Politikin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, 252-255.

⁴⁷ Ricardo, *Ekonomi Politikin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, 69.

belirler. Gıdanın değerinin artması emeğin değerinin artmasına yani ücretlerin artmasına yol açar. Emeğin değerinin yükselmesi kâr oranının düşmesini beraberinde getirir. İşte bu nedenle zenginleşen bir ülkede kâr oranları her zaman giderek azalma eğilimi taşımaktadır. Bunu engellemek üzere kapitalist imalatçı giderek daha fazla emekten tasarruf etmek üzere makinelerle başvurmaktadır. Makinelerde meydana gelen her gelişme emekten tasarruf ve kârların devamlılığını sağlamakta dolayısıyla teknik gelişme kapitalizmin devamının en önemli koşulu haline gelmektedir. Aslında bir anlamda zenginleşme yani kapitalizm, zenginleşme ile birlikte zenginleşme hızının düşmesine karşı büyük bir mücadelenin sürdürülmesi anlamına gelmektedir. Bu mücadele aynı zamanda değişim ve belirsizliği de beraberinde getirmektedir.

Ricardo'da kapitalizm, kâr oranlarındaki azalma eğiliminin ortaya çıkardığı belirsizlikle savaştan kapitalistin temel ekonomik aktör olarak yerini aldığı bir sistemdir. Bu durumun temelinde ise sermaye birikimi yatmaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere Ricardo'ya göre malların değerindeki artma ya da yükselme kâr oranlarında herhangi bir değişmeye yol açmaz. Kârın az ya da çok olması emeğe ödenen ücrete bağlı olarak gerçekleşir.⁴⁸

Sermaye miktarı sabit olduğu zaman emeğin piyasa fiyatı doğal fiyatına yani değerine eşit olacaktır. Ücretlerdeki herhangi bir yükselme emeğin arzının artmasına dolayısıyla ücretlerin yeniden düşmesine neden olacaktır. Ancak eğer sermaye artışı hem tedrici hem de devamlıysa emeğe olan talep de sürekli artacağından, emeğin arzı artsa da ücretlerde bir düşme eğilimi ortaya çıkmayacaktır.⁴⁹ Böylece emeğin doğal fiyatı sürekli bir artma eğilimi içerisine girer ve kâr oranlarındaki azalma eğilimini de sürekli hale getirir. Yani denge uzun bir dönem için bozulmuş olur. Bu durumda kâr oranlarını devam ettirmek üzere ekonomik faaliyetlerini gerçekleştiren kapitalistler harekete geçerler. Emeğin değerini azaltmak üzere sermayelerini tarımda yeni gelişmeler sağlamak, yeni pazarlar bulmak, gıda maddelerini ithal etmek ve en önemlisi emekten tasarruf etmek üzere giderek daha fazla emeğin yerini alan gelişmiş makineleri üretime koşturmak gibi önlemlere başvururlar. Tüm bu önlemler ise giderek artan bir değişimin yani belirsizliğin ortaya çıkışına yol açarlar.⁵⁰

Ricardo'ya göre üretim güçlerinin nüfustan daha büyük oranda artış gösterdiği koşullar altında nüfusta meydana gelen artış, o nüfusu geçindirmek üzere gerekli olan fonlardaki artıştan daha hızlı olacaktır. Bunun çözümü ise ya nüfusun azalması –ki bu durumda mevcut sermaye ile emeğe olan talep de artacaktır- ya da sermayenin daha hızlı büyümesidir. Ancak verimli topraklarının tamamını kullanan zengin ülkelerde sermayenin daha da büyümesi tüm sınıfların yoksullaşmasına neden olacaktır. Yani bir ülkede sermayenin birikiminin devam etmesinin bir sınırı olacaktır ve bu da mevcut verimli topraklar tarafından belirlenecektir.⁵¹ Sonuç olarak kapitalizm, gerek mevcut gerekse gelecekteki durumu belirsizliğin kollarındadır. Ricardo'nun yerçekimi kuvvetine benzettiği kâr oranlarındaki düşme eğilimi zaman zaman tarımdaki buluşlar ve makinelerdeki gelişme ile sekteye uğratılsa da tamamen durdurulması mümkün olmadığından birikim bir noktada duracaktır.⁵²

Marx, kapitalist üretim sürecini bir artı değer yaratma süreci olarak tanımlamaktadır. Kapitalizmin giderek artan bir değişimle bu değişimin getirdiği belirsiz ve kaygan ekonomik zeminle karakterize ol-

⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ricardo, *Ekonomi Politikin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, 99-113.

⁴⁹ Ricardo, *Ekonomi Politikin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, 87.

⁵⁰ Bkz. Ricardo, *Ekonomi Politikin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, 50-51-85-86.

⁵¹ Ricardo, *Ekonomi Politikin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, 90.

⁵² Ricardo, *Ekonomi Politikin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, 108-109.

masının nedenleri ve niteliklerini Marx'ın artı değer çözümlemesinde bulmak mümkündür. Ona göre artı değer üretme zorunluluğu kapitalist üretim sürecini sürekli bir devinime zorlayan temel faktördür.

Bir metanın değeri, onu üretmek için kullanılan emek zamanı ile ölçülür. Eğer bir meta kendisini üretmek için gerekli olan emek zamanından daha fazla bir değer üretebiliyorsa bu fazlalık artı değer olarak tanımlanır. Kapitalist üretim sürecinde artı değer üretme zorunlu bir koşul olduğu için kapitalist sadece değer yaratan değil aynı zamanda artı değer yaratan özel bir metayı pazardan satın alır ki bu niteliği haiz tek meta emek gücüdür.⁵³ Kapitalist üretime için yasalar, zorlayıcı rekabet yasaları olarak öne çıkararak kapitalisti sürekli daha fazla artı değer üretmeye zorlar.⁵⁴ Bu nedenle kapitalist sürekli olarak işgününü uzatmanın ya da zorunlu emek zamanını kısaltmanın yollarını arayacaktır. Bir işgünü, çalışma zamanı arttırılarak ya da vardiya sistemi ile en fazla 24 saate uzatılabilir; yani bir sınırı vardır. Ancak sermaye birikiminin yani artı değerinin sınırı olmadığından kapitalist ürününün değerini azaltsa da zorunlu emek zamanının kısaltmak zorundadır. Bu ise ancak emeğin üretkenliğini arttırarak mümkündür.

Marx'a göre bir metanın değeri, bu değeri yaratan emeğin niceliği ile ölçülür. Emeğin niceliği de süresi ile ölçülür.⁵⁵ Ancak bu süre bir metanın üretiminde fiilen kullanılan emek zamanı ile değil, o günün toplumsal koşullarında söz konusu metanın üretimi için gerekli toplumsal emek zamanı ile belirlenir. Marx, toplumsal olarak zorunlu emek zamanını ise şöyle tanımlar: "bir malı normal üretim koşullarında ve o koşullardaki ortalama beceri ve yoğunluk düzeyi ile üretmek için gerekli zaman"⁵⁶

Artı değer yaratma süreci, değer üretme sürecinin belirli bir noktanın ötesine devamından başka bir şey olmadığından,⁵⁷ kapitalist üretim süreci de artı değer yaratma süreci olduğundan, kapitalist ekonomik sistemde artı değeri arttıran üç mekanizma işlemek zorundadır. Bunlar, işgününün süresinin uzatılması, emeğin yeniden üretimi için zorunlu emek zamanının kısaltılması ve metaların üretimi için gerekli emek zamanının kısaltılmasıdır. Birincisi, daha önce belirtildiği üzere zorunlu olarak 24 saatle sınırlıdır. Ancak diğer ikisinin sınırını emeğin üretkenliğindeki artış belirler. Bu nedenle kapitalizm sürekli olarak emeğin üretkenliğinde artış sağlayacak yeniliklere ve değişimlere gebe dir.

Marx'a göre, emeğin üretkenliğini etkileyen koşullar ise şöyle sıralanabilir: çalışanların ortalama beceri düzeyi, bilimin durumu ve pratik uygulanma düzeyi, üretimin toplumsal örgütlenmesi, fiziksel koşullar, üretim araçlarının kapsamı ve yeterliliği.⁵⁸ Dolayısıyla bu koşullarda gerek metaların gerekse emeğin üretimi için zorunlu emek zamanını kısaltmak üzere meydana gelecek her değişme, artı değeri bir başka ifade ile kâr oranlarını da etkileyecektir. Sermaye birikimi ve kâr odaklı bir ekonomik sistem içinde hedef kâr/artı değer olacağından bir metayı üretmek için kullanılan fiili emek zamanını –bu tüm metalar için geçerlidir emek dahil- kısaltmak bu hedefe ulaşmanın tek koşulu da olacaktır. Netice ise yukarıda sayılan koşulların emek zamanını kısaltmak üzere değişmesidir. Bir başka ifade ile değişim ve yeniliktir.

⁵³ Karl Marx, *Ekonomi Yazıları*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Hil Yayınları, 2004), 104.

⁵⁴ Marx, *Ekonomi Yazıları*, 135.

⁵⁵ Marx, *Ekonomi Yazıları*, 35.

⁵⁶ Marx, *Ekonomi Yazıları*, 36.

⁵⁷ Marx, *Ekonomi Yazıları*, 106.

⁵⁸ Marx, *Ekonomi Yazıları*, 37.

Bir metanın üretiminde emek zamanını kısaltmak için bir yol bulunduğunda ise herkes bu yolu kullanmak üzere harekete geçecek ve zaman içinde söz konusu metanın üretiminde kullanılan toplumsal emek zamanı da kısalacak dolayısıyla metanın değeri de değişecektir. Böylece bir süre için ürettiği maldan diğerlerine oranla daha fazla kâr eden kapitalistin kârı genelin kârına eşitlenecektir. Marx'a göre emeğin üretkenliğindeki her artış bir malın üretimi için gerekli emek zamanını kısaltacaktır.⁵⁹ “Kapitalistin amaçladığı şey, yalnızca bitip tükenmeyen, durup dinmeyen kâr etme sürecidir.”⁶⁰ Bu nedenle her kapitalist daha fazla kâr elde etmek üzere harekete geçirdiği emeğin üretkenliğini arttırmanın yollarını arayacaktır ki bu da yukarıda saydığımız koşulların değişmesi anlamına geleceğinden kapitalistin kâr oranını her arttırma çabası değişim ve yenilik döngüsünü yeniden başlatacaktır. Netice itibarı ile kâr üzerine kurulu bir ekonomik sistem olan kapitalizmin temel niteliklerinden biri kâr hedefine ulaşmak üzere sürekli bir değişim ve yenilenme ihtiyacı ve bu ihtiyacın getirdiği kaygan ve belirsiz ekonomik zemin olacaktır.

Sonuç

Kapitalizm, ortaya çıktığı andan itibaren geleneksel ekonominin ve toplumun kodlarını hızla yıkıma uğratan karakteriyle, sosyal gerçekliğin her alanına nüfuz etmiş, onu daha önce olmadığı kadar büyük bir hızla köklü bir değişime zorlamıştır. Sonundaki -izm eki bazen onun bir ideolojymiş gibi algılanmasına hatta serbest piyasa ekonomisiyle eşitlenmesine neden olmaktadır. Oysa kapitalizm bir ideoloji değil, defacto olarak yaşanan ve tüm dünyanın iliklerine kadar işleyen bir ekonomik sistemin adıdır. Tam da bu nedenle 19. Yüzyıldan beri pek çok fikir adamı, kapitalizm üzerine kafa yormuş, onun doğasını açıklamak üzere kavram, teori ve yaklaşımlar üretmiştir. Söz konusu teori ve yaklaşımları üreten fikir ve bilim adamları teorilerini oluşturan kavramları ve kavramlar arası ilişkileri ortaya koyarken birbirlerinden beslenmiş ve her seferinde kapitalizmin farklı yönlerine daha fazla ışık tutma imkânını bizlere sunmuşlardır. Makale, söz konusu kavram ve kavramsal çerçevelerin karşılaştırmalı bir analizini ihtiva etmektedir. Analiz, kapitalizmin yaklaşık beş yüz yıllık tarihi boyunca aynı kalan niteliklerini merkeze alarak gerçekleştirilmiştir. Böylece kapitalizmi kapitalizm yapan niteliklerin, farklı teorik bakış açıları üzerinden net bir şekilde ortaya koymayı hedeflemiştir.

Kapitalizmi kapitalizm yapan ve tüm diğer temel niteliklerini belirleyen ana ve zorunlu unsur, onun sermaye birikiminin sürekli genişlemesi üzerine kurulu bir sistem olmasıdır. Söz konusu unsuru açıklamak üzere 19. Yüzyıla damgasını vuracak olan kavramsallaştırmayı emek değer teorisi üzerinden Adam Smith ortaya koymuştur. Smith'in zenginliğin kaynağını ve ekonomik değer ölçütünü “emek” olarak belirlemesi ve sermayenin birikim sürecini emek değer teorisi üzerinden açıklaması, kapitalizmin temelinde yatan sınırsız sermaye birikimi zorunluluğunu anlama ve açıklama yönünde atılmış çok önemli bir adımdır. Ricardo'nun ekonominin tunç kanunu olarak ifade ettiği ve sermayenin genişlemesinin önündeki tek engel olarak gördüğü kâr oranlarındaki azalma eğilimini açıklayan rant teorisi, kapitalizmin kaygan ve belirsiz ekonomik zeminini, krizlerini ve dönüştürücü gücünü vuzuha kavuşturma çabaları açısından çok önemli bir yere sahiptir. Marx'ın kapitalizmi anlama ve açıklama çabalarına yaptığı en önemli katkılardan biri ise sermaye birikimi ve genişleme sürecini, kapitalizmin kaygan ve belirsiz ekonomik zemininin dönüştürücü gücünü toplumsal ilişkiler üzerinden ortaya koymasıdır. Zira Smith ve Ricardo bu sürecin işleyişini birey yani *homoeconomicus* üzerinden açıklamışlar, bu nedenle de kapitalizmin toplumsal temelini ihmal etmişlerdir. Kapitalizm teorisini

⁵⁹ Marx, *Ekonomi Yazıları*, 37.

⁶⁰ Marx, *Ekonomi Yazıları*, 73-75.

Marksist bir bakış açısından hareketle ortaya koyan Wallerstein ise işin içine kapitalizmin küresel düzeydeki işleyiş mekanizmalarını katarak, onun temel niteliklerinin küresel sonuçlarını anlama ve açıklama imkânı veren bir yaklaşımla meseleye bakmıştır.

Sonuç olarak kapitalizm, sermaye birikimini sınırsız bir şekilde devam ettirebilmenin mekanizmalarını hem ekonomik hem de diğer toplumsal süreçler üzerinden her seferinde yeniden inşa eden bir ekonomik sistem olarak karşımıza çıkmaktadır. Her dört teorisyenin de üzerinde durduğu ana mesele bu sınırsızlığın mümkün olup olmadığıdır. Smith'e göre sınırsız zenginleşme mümkündür. Ancak Ricardo, Marx ve Wallerstein böyle bir imkânın var olmadığı düşüncesinde birleşir. Ricardo'ya göre, emeğin değerinin kaçınılmaz olarak artma eğilimi kapitalizmin sonunu getirecektir. Marx, kapitalizmin sonunun P-M-P döngüsü üzerine kurulu olan sınırsız sermaye birikiminde yattığını iddia eder. Bu döngünün her seferinde daha fazla artı değer üretme zorunluluğuyla anlam kazanması, giderek derinleşen krizlerle kapitalizmin yok oluşunu beraberinde getirecektir. Wallerstein'a göre ise kapitalizmin merkez, çevre ve yarı çevre ülkeler arasında ürettiği kısır döngü onun karanlık geleceğini ortaya koyar.

Kaynakça

- Buğra, Ayşe. *İktisatçılar ve İnsanlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Buğra, Ayşe. *Devlet ve İşadamları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Garaudy, Roger. "Marx ve Ekonomi Politik". *Sosyo-ekonomik Perspektif* içinde, ed. Uğur Dolgun, 265-286. Bursa: Asa Kitabevi, 2001.
- Galbraith, Jhon K. *Kuşku Çağı*, çev. Nilgün Himmetoğlu ve Reşit Aşçıoğlu. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1980.
- Huberman, Leo. *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Murat Belge. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- Joseph A. Schumpeter. *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*, çev. Tunay Akoğlu. Ankara: Varlık Yayınevi, 1966.
- Marx, Karl. *Ekonomi Yazılar*, çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Hil Yayınları, 2004.
- Ricardo, David. *Ekonomi Politigin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, çev. Tayfun Ertan. İstanbul: Belge Yayınları, 2007.
- Smith, Adam. *Ulusların Zenginliği*, 1. Cilt, çev. Ayşe Yunus ve Mehmet Bakırcı. İstanbul: Alan Yayıncılık, 2001.
- Smith, Adam. *Ulusların Zenginliği*, 2. Cilt, çev. M. Tanju Akad. İstanbul: Alan Yayıncılık, 2002.
- Sombart, Werner. *Kapitalizm ve Yahudiler*, çev. Sabri Gürses. İstanbul: İleri Yayınları, 2005.
- Usher, Abbot P. "The Genesis Of Modern Capitalism". *The Quarterly Journal of Economics* 36, 3 (1922): 525-535.
- Wallerstein, Immanuel. *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, çev. Ender Abadoğlu ve Nuri Ersoy. İstanbul: Metis Yayınları, 2004.
- Wallerstein, Immanuel. *Tarihsel Kapitalizm*, çev. Necmiye Alpay. İstanbul: Metis Yayınları, 2006.